

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Випуск II

Одеса 2012

УДК 94(100) «01/17» (08)

ББК 63.3(0)3/51

Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / Під ред. І.В. Нємченко. – Вип. II. - Одеса, 2012. – 138 с.

У другому випуску збірки «Libra» представлено матеріали міжнародного круглого столу, присвяченого 100-річчю з дня народження Ірини Володимирівни Зав'ялової, який відбувся на історичному факультеті ОНУ імені І.І. Мечникова 25 листопада 2011 р.

Збірка містить публікації ad memoriam Римми Дмитрівни Бондар (1937 - 2011), доцента кафедри історії стародавнього світу та середніх віків.

У статтях співробітників та випускників кафедри висвітлено актуальні проблеми історії Візантії XI – XII ст., під новим кутом зору розглянуто наукову спадщину П.М. Біциллі.

Збірку підготовлено в межах наукової теми «Цивілізація Європи: історична еволюція доби античності, середніх віків та раннього модерного часу» (№ держреєстрації - 0106U012138)

Редактор

І.В. Нємченко

Технічний редактор

О.М. Луговий

Рецензенти:

Сорочан Сергій Борисович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені Каразіна

Хмарський Вадим Михайлович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

13 листопада 2012 р., протокол №4.

ISBN 978-966-96181-10-8

© Кафедра історії стародавнього світу
та середніх віків ОНУ імені І.І. Мечникова

ЗМІСТ

Від редактора.....	5
 Матеріали міжнародного круглого столу, присвяченого сторіччю з дня народження Ірини Володимирівни Зав'ялової (25 листопада 2011 р.)	
Немченко І.В. Ирина Владимировна Завьялова: страницы биографии.....	7
Перелік головних наукових публікацій І.В. Зав'ялової.....	13
Дёмин О.Б. Англоведческие исследования в научно-педагогическом наследии И.В. Завьяловой.....	14
Тоцкий П.Н. Профессионал по призванию.....	31
 І.В. Зав'ялова у спогадах учнів	
Урсу Д.П. Моральный авторитет.....	38
Добролюбский А.О. Моя Завьялова.....	43
Попова Т.Н. «Среди миров...».....	48
Дёмин О.Б. Ирина Владимировна Завьялова: учитель, педагог, коллега.....	49
Шевчук Н.А. Из воспоминаний о педагоге (к 100-летию со дня рождения Ирины Владимировны Завьяловой).....	57
Багацкий В.В. Незабвенная Ирина Владимировна.....	65
Альтшуль (Жебеленко) О.Н. «Тени воспоминаний...».....	66
Милова М.И. Из воспоминаний об Ирине Владимировне Завьяловой.....	68

Гриськов А.С. Посланник культуры и добра (несколько слов об Ирине Владимировне Завьяловой).....	70
--	-----------

Руссев Н.Д. Встречи с Ириной Владимировной Завьяловой – счастливые случайности.....	75
--	-----------

Ad Memoriam

Булатович С.А. Памяти Риммы Дмитриевны Бондарь.....	80
--	-----------

Іванченко А.В. Р.Д. Бондар як дослідниця Орловки.....	85
--	-----------

Перелік головних наукових публікацій Р.Д. Бондар.....	90
---	-----------

Variae

Горнова І.С. Соціальна структура Візантії XI ст. очима Михаїла Пселла.....	93
---	-----------

Луговий О.М. Хрисовул 1189 року та історія німецького й французького кварталів Константинополя.....	104
--	------------

Довгополова О.А. Стратегії пам'яті в гуманітарних традиціях: забуття, контрабанда, ілюзії повернення.....	129
--	------------

Відомості про авторів.....	137
----------------------------	------------

А.В. Іванченко

Р.Д. БОНДАР ЯК ДОСЛІДНИЦЯ ОРЛОВКИ

Римма Дмитрівна Бондар відома, передусім, як знаний викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Вона викладала історію Стародавнього Сходу та Стародавнього Риму. Однак, значну частину наукової діяльності Римми Дмитрівни складали також і археологічні дослідження. Найбільше часу вона присвятила Орловській археологічній експедиції. Саме цій стороні діяльності Р.Д. Бондар і присвячується дана стаття.

Вперше дослідниця побувала в селі Орловка Ренійського району Одеської області у 1963 р. В цей період експедицією керував І.Д. Головка, однак, починаючи з 1964 і до 1993 р. (з перервами) дану експедицію очолювала вже Р.Д. Бондар. За моїми власними спогадами, Римма Дмитрівна дуже тепло відзивалася про Орловку. Вона казала про неї: «моя Орловка».

Орловське городище (або городище Картал), яке розташоване на лівому березі Дунаю, за 1 км на північ від русла річки і за 1,5 км на захід від с. Орловка, на думку багатьох провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників, є безперечним історико-археологічним феноменом у Північно-Західному Причорномор'ї.

Слід сказати, що розкопки городища розпочалися за доволі драматичних обставин. У 1956–1957 рр. безпосередньо на території пам'ятки почав діяти кар'єр, де відкритим способом видобувався сланець із застосуванням свердловинних засобів. Останнє, звісно, призвело до знищення культурних шарів городища. У 1962–1963 рр. спеціальна археологічна комісія Одеського археологічного товариства неодноразово відвідувала пам'ятку та дійшла висновку про необхідність проведення тут охоронних розкопок. Культурний шар на цей час був знищений майже на половині території городища і значно пошкоджений на решті його площі¹.

Перші охоронні розкопки, що були проведені двічі в 1963 р., дали різноманітний археологічний матеріал. Їх результати були опубліковані у статті «Археологічні дослідження поблизу с. Орловка Болградського

¹ Бондарь Р.Д. К истории исследования римской крепости у с. Орловка (Картал) // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. – Одесса, 1989. – С. 49.

району Одеської області»². Дана публікація містить короткий огляд історії вивчення пам'ятки та аналіз археологічного матеріалу, виявленого під час розкопок. Проведені дослідження дозволили дійти висновку, що населення городища зберегло свої самобутні навички та традиції, незважаючи на безпосередні контакти з римською цивілізацією. Вірогідно, серед жителів фортеці переважали вихідці з середовища місцевих племен³.

Наступна публікація «Археологічні розкопки поблизу с. Орловка»⁴ стала результатом дослідження пам'ятки у 1968 р. Дана робота Р.Д. Бондар присвячена розгляду виявлених знахідок, а також вивченню питань, пов'язаних з початком та кінцем існування римської фортеці⁵.

Розкопкам пам'ятки у 1969 р. була присвячена стаття «Розкопки Орловського городища»⁶. Цього року охоронно-рятивним роботам підлягала ділянка «В», у центральній частині городища, котра, у значній мірі, була пошкоджена земляними роботами. Як і під час попередніх розкопок, тут були виявлені будівельні залишки та черепиця з клеймами I Італійського та V Македонського легіонів, а також значний керамічний матеріал⁷.

Римма Дмитрівна велику увагу приділяла також і нумізматичним знахідкам. Однією з публікацій, присвячених цій категорії речового матеріалу, стала стаття «Знахідка бронзових монет Антоніна Пія в Орловці»⁸. Дана публікація містить повідомлення про те, що під час розкопок у серпні 1976 р. був виявлений невеликий скарб з трьох бронзових монет, тезаврований у другій половині 50-х рр. II ст. н.е.⁹ Називаючи дану знахідку скарбом, дослідниця мотивувала це тим, що

² Головки И.Д., Бондарь Р.Д., Загинайло А.Г. Археологические исследования у с. Орловка Болградского района Одесской области // КС ОГАМ 1963 г. – Одесса, 1965. – С. 68-80.

³ Там же. – С. 79.

⁴ Бондарь Р.Д. Археологические раскопки у с. Орловка // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – К., 1971. – С. 66-70.

⁵ Там же. – С. 66-70.

⁶ Бондарь Р.Д. Раскопки Орловского городища // Археологические открытия 1969 года. – М., 1970. – С. 260-261.

⁷ Там же. – С. 260-261.

⁸ Бондарь Р.Д. Находка бронзовых монет Антонина Пия в Орловке // Нумизматика античного Причерноморья. – К., 1982. – С. 133-135.

⁹ Там же. – С. 133, 134.

житловий комплекс, поблизу якого був виявлений останній, носить сліди пожежі.

Три виявлені монети належать до римського карбування. Одна з них – асс із зображенням та ім'ям імператриці Фаустіни Старшої, дружини Антоніна Пія. Монета є звичайною. Подібні їй карбувалися у 40-х та 50-х рр. II ст. н.е. і не піддаються більш точному датуванню.

Інші дві монети – дупондії Антоніна Пія. Вони належать до рідкісного різновиду (їх немає, наприклад, у багатому зібранні Британського музею). Вказівка на дев'ятнадцятий рік трибунської влади імператора свідчить про те, що вони були випущені у 155/56 рр. н.е.¹⁰

Р.Д. Бондар пише, що «...находка римских бронзовых монет на одном из поселений нижнедунайского лимеса приобретает еще большее значение, если проследить политическую ситуацию на этом участке римского пограничья в конце правления Антонина Пия»¹¹. Вона пропонує відмовитися від уявлення про порівняно мирний період правління цього імператора, оскільки археологічні та нумізматичні матеріали, що були досліджені на північних кордонах провінцій Норіка та Паннонії, а також дакійського лімесу, Р. Ноллем та М. Кіцеску, дозволяють зробити висновок, що на дунайському кордоні Імперії ще до початку Маркоманнських війн склалася тривожна ситуація¹².

Невеличка замітка 1984 р. «Городище біля с. Орловка»¹³ містить короткий огляд історії дослідження пам'ятки, а також розгляд питань стосовно появи та зникнення римського укріплення. Дослідниця відзначає, що у матеріальній культурі пам'ятки «отчетливо проступают черты взаимодействия двух культур – римской и местной гето-дакийской»¹⁴.

Стаття Р.Д. Бондар до 150-річчя Одеського товариства історії і старожитностей «До історії дослідження римської фортеці біля с. Орловка (Картал)»¹⁵ є розглядом історії дослідження городища. Авторка провела аналіз результатів багатолітніх досліджень пам'ятки та дійшла висновку,

¹⁰ Там же. – С. 133-134.

¹¹ Там же. – С. 134.

¹² Там же. – С. 134.

¹³ Бондарь Р.Д. Городище у с. Орловка // Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984. – С. 31-32.

¹⁴ Там же. – С. 32.

¹⁵ Бондарь Р.Д. К истории исследования римской крепости у с. Орловка (Картал). – С. 48-50.

що вигідне розташування «Кам'яної Гори», яка є пануючою над місцевістю і знаходиться поблизу переправи через Дунай, було у повній мірі оцінено давніми жителями цього краю. В VII–VI ст. до н.е. вона була зайнята одним з поселень культури фракійського гальштату, а у подальшому на цій самій височині виникло гето-дакійське укріплення, одне з тих, що були створені місцевим населенням у зв'язку з загрозою римського завоювання. Захоплене римськими військами швидше за все на рубежі 50–60-х рр. I ст. н.е., під час правління мезійського легата Тиберія Плавтія Сільвана, воно перетворилося на добре укріплений кастель, який прикривав переправу від Новіодунума на північний берег Дунаю. Можливо, це Аліобрікс або Кремніск, які згадуються античними авторами в цьому регіоні. Фортеця також надійно контролювала шляхи з сарматських степів у Мезію та на Балкани¹⁶.

Розкопкам 1987 р. була присвячена стаття «Знахідки з Орловки»¹⁷. Автори роботи (Р.Д. Бондар та С.А. Булатович) повідомляють, що монети з римського укріплення поблизу с. Орловка є важливим джерелом для вивчення грошового обігу на лівобережжі Нижнього Дунаю в античний час¹⁸. Ця публікація виявилася дуже доцільною, оскільки, беручи до уваги деяку своєрідність грошового ринку фортеці біля с. Орловка у порівнянні з землями, які розташовані далі на схід, слід особливо уважно ставитися до кожної нової монетної знахідки на цій пам'ятці. Робота містить перелік та опис монет, виявлених під час розкопок польового сезону 1987 р.¹⁹

На початку 90-х рр. більша частина «Кам'яної Гори» була знесена. Рентабельність кар'єру впала, і роботи тут були згорнуті. Разом з ними завершилися дослідження укріпленої частини поселення – «Кам'яної Гори». Від її первинної площі, яка складала близько 2 га, на сьогодні збереглося не більше 1500 кв. м²⁰.

Тим не менш Р.Д. Бондар продовжувала публікувати матеріали Орловського городища і після завершення його розкопок. Однією з таких праць є стаття «Деякі підсумки археологічного вивчення городища

¹⁶ Там же. – С. 50.

¹⁷ Бондарь Р.Д., Булатович С.А. Находки из Орловки // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев, 1990. – С. 100-104.

¹⁸ Там же. – С. 100.

¹⁹ Там же. – С. 100-104.

²⁰ Бруяко І.В., Дзиговський О.М. Методичні вказівки та програма навчальної археологічної практики. – Одеса, 2009. – С. 6-7.

Орловка (Картал) на Дунаї»²¹. Вона також містить короткий огляд історії дослідження пам'ятки та висновки, до яких дослідниця дійшла в результаті спостережень над стратиграфією пам'ятки та археологічними матеріалами. Зокрема, хронологічними рамками життя на городищі слід визнати VIII ст. до н.е. – сер. III ст. н.е., виключаючи більш ранні нечисленні матеріали.

Застосування методів типологічного та статистичного аналізу до вивчення знахідок городища дозволило Р.Д. Бондар вважати, що:

- найбільш інтенсивним життя на городищі було в I–II ст. н.е.;
- значну частину гарнізону складали місцеві жителі, оскільки відсоток привізного посуду, виключаючи амфори, є невеликим, а типологія місцевого посуду переконує у спадкоємності традицій її виготовлення ще з епохи фракійського гальштату;
- городище поблизу с. Орловка як пункт, який знаходився на перехресті торгових шляхів біля переправи через Дунай, відіграв особливу роль у регіоні, а саме – сприяв товарообміну з сусідніми племенами, Середземномор'ям та містами Понта Евксинського;
- у монетному обігу регіону V–IV ст. до н.е. переважають електрові малоазійські статери і, хоча на самому городищі вони не знайдені, виявлений за 5 км від нього скарб електрових монет м. Кізіка можна співвіднести з культурним шаром городища, який датується цим проміжком часу. В елліністичний період в обігу були срібні драхми та мідні монети західнопонтійських міст, а починаючи з I ст. до н.е. і до кінця існування фортеці – республіканські, а потім імператорські денарії;
- дані нумізматики свідчать, що фортеця вже існувала у другій половині I ст. (монети I ст. н.е. складають майже одну третину від загальної кількості імператорських). Цьому висновку не суперечить аналіз та датування виробів зі скла²².

Нумізматичному матеріалу була присвячена ще одна робота, а саме «Орловське городище у пам'ятках нумізматики»²³. Це перша публікація, яка містить огляд монетних знахідок у повному складі. На підставі цієї категорії речового матеріалу було зроблено висновок, що римська

²¹ Бондарь Р.Д. Некоторые итоги археологического изучения городища Орловка (Картал) на Дунае // Древнее Причерноморье. – Одесса, 1996. – С. 9-11.

²² Там же. – С. 9-11.

²³ Бондарь Р.Д., Булатович С.А. Орловское городище в памятниках нумизматики // Stratum plus. – 2001 – 2002. – № 6. – С. 171-183.

фортеця на «Кам'яній Горі» виникла у другій половині I ст. н.е. та припинила існування в перші десятиліття III ст.²⁴

Таким чином, дослідження Римми Дмитрівни Бондар за період багатолітнього вивчення городища Орловка (Картал) складають значний доробок. У той же час необхідно зазначити, що певна частина матеріалів розкопок цієї пам'ятки ще чекає свого осмислення.

ПЕРЕЛІК ГОЛОВНИХ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ Р.Д. БОНДАР

1. Новые пополнения Одесского археологического музея в 1962 г. // Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея, 1962. – Одесса, 1964.
2. Археологические исследования у с. Орловка Болградского р-на Одесской области // Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея, 1963. – Одесса, 1965, (в соавторстве с И.Д. Головки и А.Г. Загинайло).
3. Новый гето-дакийский могильник у с. Орловка // Археологические открытия 1968. – М., 1969.
4. Археологические открытия у с. Орловка // Археологические открытия 1969. – М., 1970.
5. Археологические исследования городища у с. Орловка // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – Киев, 1971.
6. Некоторые проблемы нижнедунайского лимеса // Вестник древней истории, 1973, № 3.
7. Рецензия на книгу В. Пырвана «Дакия. Античные цивилизации карпато-дунайских стран». – Бухарест, 1972 // Общественные науки за рубежом. Реферативный журнал ИНИОН, серия 5, 1974, № 5.
8. Находки бронзовых монет Антонина Пия в Орловке // Нумизматика античного Причерноморья. – Киев: Наукова Думка, 1982.
9. Находки римских монет в Орловке // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. – Киев: Наукова Думка, 1982, (в соавторстве с С.А. Булатович).
10. Insediamenti genovesi sul Mar Nero alla luce delle indagini archeologiche degli ultimi decenni // Gli insediamenti genovesi nel Mar Nero. – Genova, 1982.
11. К находкам византийских монет в Орловке // Северное Причерноморье. Материалы по археологии. – Киев: Наукова Думка, 1984, (в соавторстве с С.А. Булатович).

²⁴ Там же. – С. 176.

12. Городище у с. Орловка // Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. (ред. Г.А. Кошеленко). – М.: Наука, 1984.
13. Нумизматические памятники из Орловки // История и археология Нижнего Подунавья. – Рени, 1989 (в соавторстве с С.А. Булатович).
14. История исследования римской крепости у с.Орловка (Картал) // 150 лет Одесского общества истории и древностей // Тезисы конференции. – Одесса, 1989
15. Находки из Орловки // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев: Штиинца, 1990.
16. О дунайском лимесе провинции Нижняя Мезия // Древнее Причерноморье. – II-е чтения памяти проф. П.О. Карышковского. // Тезисы докладов. – Одесса, 1991.
17. Некоторые особенности проникновения римских монет на Левобережье Нижнего Дуная // Северо-Западное Причерноморье – контактная зона причерноморских степей. – Киев, Наукова Думка, 1991, (в соавторстве с С.А. Булатович).
18. К вопросу о домостроительстве первых веков нашей эры городища у с. Картал (Орловка) // Археология и история Нижнего Подунавья. – Вып. 2., – Рени, 1991.
19. Проблемы изучения истории Нижнего Подунавья и раскопки городища у с. Орловка // Воспитание историй. – тезисы II-й научно-методической краеведческой конференции ОГУ. – Одесса, 1991.
20. К истории исследования римской крепости у с. Орловка (Картал) // Историческое краеведение Одещины. – Вып. 1. – Одесса, 1992., Нумизматические памятники Нижнего Подунавья // Историческое краеведение Одещины. – Вып. 2. – Одесса, 1992 (в соавторстве с С.А. Булатович).
21. К проблеме исследования строительного дела Нижнедунайского лимеса (провинции Нижняя Мезия и Дакия) // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества. – Одесса, 1993.
22. From the History of Money Circulation on the Low Danube // I International Symposium Numismatic & Sphragistic Contribution. – Dobrich (Bulgaria), 1994. (coauthor S.A.Bulatovich).
23. On the history of money circulation in the Roman fort near Orlovka on the Lower Danube // Dobrudja, 12/1995. – Numismatic and sphragistic contributions to ancient and medieval history of Dobroudja. Dobrich, 1993. - P.84-88. (coauthor S.A.Bulatovich).
24. К вопросу о взаимоотношениях Римской империи с племенами Нижнего Подунавья (по материалам раскопок у с. Орловка) // История, археология и экология Нижнего Подунавья. – Рени, 1995.

25. Некоторые итоги археологического изучения городища Орловка (Картал) на Дунае // Древнее Причерноморье. – III-и чтения памяти проф. П.О. Карышковского. – Одесса, 1996.
26. Из истории Дунайского лимеса Верхней Мезии // Записки історичного факультету ОДУ. – Вип. 3. – Одеса, 1996.
27. Из истории создания дунайского лимеса провинции Дакия // Записки історичного факультету ОДУ. – Вип. 4. – Одеса, 1997.
28. Из истории дакийских войн и сооружения *Tropeum Traiani* в Нижней Мезии // Записки історичного факультету ОДУ. – Вип. 5. – Одеса, 1997.
29. *Kastell Aliobrix. Eine Festung der Römer an der unteren Donau* // *Morgen. Kultur – Zeitschrift aus Niederösterreich*. – № 107. – Wien, 1997. (у співавторстві з М.К. Поповим).
30. Римская крепость у с. Орловка: история и нумизматика // История археология и экология Нижнего Подунавья. – Рени, 1997. (в соавторстве с С.А. Булатович).
31. Некоторые аспекты истории римского укрепления у с. Орловка по нумизматическим данным // Шестая Всероссийская нумизматическая конференция. – СПб, 1998. (в соавторстве с С.А. Булатович).
32. Модестов В.І. Историк та філолог-античник // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Т. III. – Одеса: Астропринт, 2000. (в соавторстве с Ф.А. Самойловым).
33. Курган эпохи энеолита-бронзы // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 2000.
34. Римские монеты из Орловки (Картал) // *Arheologia Moldovei XXVI Iași*, 2002. (в соавторстве с С.А. Булатович).
35. Загинайло Анатолій Георгійович // Овідіопольський район: Енциклопедичний довідник / С.С.Аргатюк, В.В. Левчук, І.Т. Русев, І.В. Сапожников. – Одеса: ВМВ, 2011. – С.120-121. (помертньо)
36. Пам'яті Анатолія Георгійовича Загинайла // Записки історичного факультету. – Випуск 21. – Одеса, 2010. – С.246-252. (опубл. помертньо у 2011 р.)